

توجیه اقتصادی ایجاد منطقه آزاد تجاری در کردستان

میثم موسایی

(دانشیار گروه برنامه‌ریزی اجتماعی دانشگاه تهران)

mousaaei@ut.ac.ir

جمال عزیزبانی‌فر

(کارشناس ارشد برنامه‌ریزی رفاه اجتماعی دانشگاه تهران)

مصاحبه (مصاحبه باز یا آزاد) با افراد مطلع و کارشناسان مسایل اقتصادی گردآوری شده است. نتایج به دست آمده در این مقاله بیانگر این است که استان کردستان با توجه به پتانسیل‌ها و مزیت‌های نسبی خود، می‌تواند به عنوان یکی از گزینه‌های مناسب ایجاد مناطق آزاد تجاری، نقش قابل ملاحظه و مؤثری را به منظور حضور موفقیت‌آمیز کشور در عرصه تجارت جهانی و کمک به توسعه کشور ایفا نماید.

مقدمه

«منطقه آزاد» محدوده حراست شده بندری و غیر بندری است که از شمول برخی از مقررات جاری عمومی کشور متبوع، خارج است و با استفاده از مزایایی مانند بخشودگی مالیاتی و عوارض گمرکی و معافیت از مقررات ویژه صادرات و واردات با جذب سرمایه‌گذاری خارجی، جذب فناوری مدرن (به عنوان دو

مناطق آزاد تجاری - صنعتی / سرمایه‌گذاری خارجی / مزیت نسبی و بازارچه‌های مرزی.

چکیده

یکی از ابزارهای مناسب برای جذب سرمایه‌گذاری خارجی، ایجاد مناطق آزاد تجاری - صنعتی می‌باشد. در ایران بر اساس قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، به دولت اجازه داده شد که با استفاده از ایجاد مناطق آزاد تجاری - صنعتی، به ایجاد صنایع و انتقال فناوری کمک نموده و صادرات کشور را افزایش دهد. این مقاله درصدد بیان توجیه اقتصادی ایجاد منطقه آزاد تجاری - صنعتی به عنوان مکانیزم تجارت نوین در استان کردستان است. از لحاظ روش‌شناختی، تحقیقی توصیفی است که مباحث تئوریک آن با روش اسنادی و کتابخانه‌ای و یافته‌های آن با روش مشاهده (مشاهده مستقیم) و

هدف عمده) به توسعه سرزمین اصلی کمک می‌نماید. [۱]

بررسی طبیعت و سرشت سرمایه این واقعیت را آشکار می‌کند که جهان سرمایه، تابع هیچ قید و بندی از جمله مرزهای ملی و نظام‌های سیاسی و اقتصادی نیست و مسکن و مأوای خود را همواره بر اساس ملاک‌ها و ارزش‌های خود انتخاب می‌کند. سرمایه همیشه به دنبال جایی است که در آن خطر اندک و سود و بازده اقتصادی زیاد باشد. سرمایه‌گذاران امروز همچون مرغان زیرکی هستند که در پهنه گیتی به دنبال روزی خود در پروازند و در هر سرزمینی که آب و دانه بیشتری ببینند و خطر کمتری احساس کنند، فرود می‌آیند و باز با احساس کوچکترین خطر جدی دوباره به پرواز در می‌آیند. امروزه به تبعیت از همین طبیعت آزاد سرمایه، بسیاری از کشورهای جهان برای جلب سرمایه‌گذاران خارجی در سرزمین خود، مناطق آزاد تجاری - صنعتی تأسیس کرده‌اند تا بدین وسیله به آنها اطمینان دهند که در این مناطق قید و بند مقررات داخلی کشور، دست و پاگیر آنها نخواهد شد و آنها خواهند توانست تحت شرایطی نسبتاً سهل به فعالیت تجاری و صنعتی بپردازند و هرگاه شرایط را موافق میل خود نیافتند، سرمایه خود را به محل دیگری منتقل نمایند.

استان کردستان با توجه به پتانسیل‌ها و مزیت‌های فراوان خود می‌تواند به عنوان یکی از گزینه‌های مناسب ایجاد منطقه آزاد تجاری - صنعتی نقش قابل ملاحظه و مؤثری را به منظور حضور موفقیت‌آمیز کشور در عرصه تجارت جهانی و کمک به توسعه صنعتی کشور ایفا نماید.

۱. بیان مسئله

ایجاد منطقه آزاد تجاری - صنعتی از جمله ابزارهای توسعه اقتصادی است که می‌تواند موجب جلب سرمایه، انتقال فناوری، آموزش نیروی انسانی، تحصیل مدیریت علمی، وصل به بازار جهانی و در نهایت دریچه‌ای به سوی توسعه اقتصادی شود. به همین علت در سال‌های ۱۹۶۰ میلادی بسیاری از کشورهای در حال توسعه، سعی در رهایی از توسعه‌نیافتگی از طریق ایجاد مناطق تجاری داشته‌اند. [۲]

در ایران سیر تحول بازرگانی خارجی سده اخیر نشان‌دهنده وابستگی رو به تزاید اقتصاد کشور به صدور نفت می‌باشد. در پی

سقوط شدید قیمت نفت طی سال‌های ۶۵-۱۳۶۴ که باعث کاهش درآمدهای ارزی گردید، مقامات مسئول کشور بر آن شدند که با تمهیدات مناسب، صادرات کالاهای غیرنفتی را افزایش دهند. بر اثر کوشش‌های به عمل آمده در سال ۱۳۶۵ شاهد بودیم که صادرات کالاهای غیرنفتی ۸/۴ درصد از کل واردات را جوآبگو بوده است. [۳] با وجود این در حال حاضر هنوز صدور کالاهای غیرنفتی سهم بسیار اندکی از صادرات کشور را در اختیار دارند و برای رفع این تنگنا، سمینارها و اجلاس مختلفی تشکیل گردیده که در آنها روش‌های گوناگون جهت افزایش صادرات کالاهای غیر نفتی مورد بررسی و تحقیق قرار گرفته است. یکی از مهم‌ترین این راه‌ها برای صادرات کالاهای غیر نفتی، ایجاد مناطق آزاد تجاری - صنعتی بوده است. در این راستا استان کردستان با وجود اینکه دارای قابلیت‌ها و پتانسیل‌های بسیار خوبی در زمینه‌های منابع آب، جنگل‌ها و مراتع و ذخایر معدنی است، اما علیرغم این پتانسیل‌ها و امکانات هنوز این استان دارای تنگناهای اساسی برای رشد و توسعه می‌باشد و در مقایسه با سایر مناطق کشور، سهم چندانی از مواهب توسعه ملی نبرده است، به گونه‌ای که این استان در زنجیره تولید ملی و سایر فعالیت‌های اقتصادی همیشه ضعیف‌ترین حلقه ارتباطی را نسبت به سایر استان‌های کشور تشکیل داده است. شرایط فوق اثرات نامساعدی بر رشد بخش‌های صنعتی، معدنی و کشاورزی گذاشته که در نهایت منجر به عدم ایجاد فرصت‌های شغلی و شیوع بیکاری به عنوان یکی از اساسی‌ترین معضلات اجتماعی استان گردیده است. در چنین شرایطی طبیعی است که مردم برای تأمین معاش و گذران زندگی خود به انواع شغل‌های کاذب و غیر رسمی که در این گونه شرایط پا به عرصه وجود می‌گذارند، روی می‌آورند. یکی از فعالیت‌های غیر رسمی، رشد مبادلات مرزی غیر رسمی (قاچاق کالا) می‌باشد.

واقعیت‌ها بیان‌کننده این است که اگر از پتانسیل‌های استان به نحو مطلوب استفاده گردد، علاوه بر رشد و توسعه منطقه که خود به عنوان یکی از عوامل اصلی جلوگیری کننده از بسیاری از معضلات اجتماعی است، می‌تواند کمک‌های شایانی به اقتصاد ملی بنماید و اقتصاد خود را هرچه بیشتر با اقتصاد ملی مرتبط نماید.

شکل داده و مرزنشینان به عامل منافع کلان عده‌ای سودجو تبدیل گشتند و افرادی که تا دیروز عمدتاً جهت امرار معاش و تأمین نیاز اقدام به تردهای غیرمجاز مرزی می‌نمودند، به اجیر عده‌ای سودجو جهت به دست آوردن درآمدهای کلان درآمده‌اند و از آنها به عنوان مالبر و آلت دست استفاده می‌نمایند. اختلاف فاحش ارزش دلار در بازار آزاد و نرخ رسمی آن در درون کشور و نیز اختلاف قیمت‌ها در دو سوی مرزها انگیزه تردهای غیرمجاز و گرایش به اجیر شدن و اقدام به کسب غیرمجاز در میان مرزنشینان را بیشتر نموده است.

تردها و داد و ستدهای مرزی بین مرزنشینان دو سوی مرز هیچ‌گاه خالی از خطرات جانی برای مرزداران نبوده و چه بسا در اثر برخورد مسلحانه نیروهای مرزبانی و انتظامی ضایعات و تلفات جبران‌ناپذیری متوجه آنان شده است. در این میان استانداردی استان کردستان، در راستای ماده (۱۱) قانون صادرات و واردات کشور مصوب ۱۳۷۲، به منظور حل مشکلات و معضلات مرزنشینان و همچنین کمک به رشد و شکوفایی اقتصاد منطقه، به ایجاد بازارچه‌های مشترک مرزی در سه نقطه مرزی این استان یعنی مریوان (بازارچه باشماق)، بانه (بازارچه سیران‌بند) و سفر (بازارچه سیف) اقدام نمودند.

۴. مبانی نظری تجارت آزاد

مبانی نظری تجارت آزاد را باید در تئوری‌های تجارت بین‌الملل جستجو کرد. در این تئوری‌ها ضرورت‌های تجارت آزاد و منافع آن مورد بررسی قرار می‌گیرد. از دیدگاه این تئوری‌ها، عوامل تولید به طور نابرابر روی کره زمین توزیع شده است و کشورها نیز از لحاظ منابع طبیعی، موهبات الهی، منابع معدنی، آب و هوا، منابع مالی و انسانی، توانایی‌های فناورانه، مهارت‌های سازمانی، مدیریت و دیگر عوامل تعیین‌کننده با یکدیگر فرق می‌کنند. این تفاوت‌ها باعث می‌شود که برخی کشورها بتوانند برخی کالاها و خدمات را با بیشترین کارایی و به بهترین کیفیت و کمیت، در مقایسه با سایرین تولید نمایند و هزینه نسبی تولید کالا و خدمات خاص مورد نظر، در مقایسه با سایر کشورها نیز کمتر باشد [۶]. از سوی دیگر به همان صورت که در میان افراد تقسیم کار وجود دارد، میان کشورهای جهان نیز می‌توان چنین حالتی را تصور کرد، هیچ شخصی یا کشوری نمی‌تواند به تنهایی کلیه نیازمندی‌های خود را تولید نماید، همان‌طور که اشخاص هر

۲. معرفی استان کردستان

آثار و اسناد تاریخی به دست آمده در کردستان نشانگر آن است که کردستان از دیرباز دارای جامعه‌ای اسکان یافته بوده و قدمت سکونت در مناطقی از آن که از نظر اقلیمی دارای شرایط مناسبی بوده، تا هزاره چهارم و پنجم پیش از میلاد می‌رسد. [۴] استان کردستان، با وسعتی معادل ۲۸۲۳۵ کیلومتر مربع، در غرب کشور ایران و در مجاورت خاک عراق قرار دارد، که از شمال به استان آذربایجان غربی و قسمتی از زنجان، از جنوب به استان کرمانشاه، از شرق به استان همدان و قسمتی دیگر از استان زنجان و از غرب به کشور عراق محدود می‌باشد. براساس آخرین تقسیمات کشوری، این استان دارای ۸ شهرستان، ۲۳ منطقه شهری، ۲۳ بخش، ۷۹ دهستان و ۱۹۵۸ روستا می‌باشد که ۱۹۲ روستای آن خالی از سکنه هستند. [۵]

براساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵، این استان دارای جمعیتی معادل ۱۴۴۰۱۵۶ نفر است که ۸۵۵۸۱۹ نفر در نقاط شهری و ۵۸۴۳۳۷ نفر در نقاط روستایی ساکن هستند. نرخ بیکاری در این استان ۹ درصد و در نقاط شهری و روستایی به ترتیب ۱۰/۰۹ و ۷/۸۹ درصد می‌باشد.

۳. شیوه مبادلات مرزی کردستان در گذشته و حال

اکثریت ساکنین نقاط مرزی استان کردستان مرزدارانی هستند که همبستگی و هم‌خونی عشیرتی با ساکنان روستاهای آن سوی مرز داشته و از زمان‌های بسیار دور ضمن مراقبت و حفاظت از مرزها و حدود و ثغور کشور، به داد و ستد مرزی مشغول بوده‌اند.

در گذشته داد و ستدها و تجارت مرزی از سوی مرزنشینان به دور از هرگونه سودجویی و معاملات نامشروع انجام می‌گرفته و تنها به خاطر رفع نیاز خود و عدم تکافوی درآمد ناشی از فعالیت‌های کشاورزی، دامداری و یا به دلیل بیکاری صورت می‌گرفته و با وارد یا صادر کردن مقداری کالا از محصولات و مصنوعات کشور متبوع خود درآمدی جزئی و در حد رفع نیاز قوت لایموت خود کسب می‌کردند. اما پس از پیروزی انقلاب اسلامی و به دنبال افزایش قیمت‌ها در داخل و نیز کمبود بعضی از کالاها، کم‌کم این شیوه مبادلاتی تغییر ماهیت داده، به طوری که روش تاریخی داد و ستد مرزی مرسوم بین مرزنشینان تغییر

دو کالا نسبت به کشور دیگر کارایی کمتری داشته باشد (یعنی در تولید هیچ کالایی مزیت مطلق نداشته باشد) هنوز هم پایه‌ای برای تجارت دو جانبه سودآور وجود دارد. کشور اول باید در تولید و صدور کالایی تخصص پیدا کند که دارای عدم مزیت مطلق کوچکتری است (کالایی که دارای مزیت نسبی است) و کالایی را وارد کند که عدم مزیت مطلق بزرگتری دارد (کالایی که دارای عدم مزیت نسبی است). [۱۳] در واقع از این طریق مازادی در تولید کل به وجود می‌آید و در تجارت این مازاد بین آنها تقسیم می‌شود، البته سهم هر یک بستگی به نرخ مبادله بین آنها بستگی دارد.

۳-۴. نظریه جدید تجارت بین‌الملل: نظریه هکشر -

اوهلین

نظریه هکشر - اوهلین توجه خود بر اختلاف در استعدادهای نسبی عوامل تولید و قیمت‌های عوامل تولید میان کشورها به عنوان مهم‌ترین علت تجارت، متمرکز می‌کند. این نظریه پیش‌بینی می‌کند که هر کشور مبادرت به صدور کالایی خواهد نمود که در تولید آن، عوامل تولید نسبتاً فراوان و ارزان به کار می‌برد و کالایی را وارد می‌کند که در تولید آن عوامل تولید کمیاب و گران را مصرف می‌نماید. این نظریه همچنین پیش‌بینی می‌کند که تجارت باعث حذف یا کاهش اختلاف در قیمت عوامل تولید میان کشورها می‌شود. [۱۴]

نظریه هکشر - اوهلین (H-O) را می‌توان به صورت زیر بیان کرد:

هر کشوری کالاهایی را صادر خواهد کرد که برای تولید آن از منابع سرشار خود به مقدار زیادی استفاده کرده است و کالاهایی را وارد خواهد کرد که کمترین عامل تولید آن را در اختیار دارد. [۱۵] به عبارت دیگر، اختلاف در موجودی اولیه عوامل تولید باعث وجود اختلاف در هزینه‌های نسبی می‌شود که این خود افزایش مبادله بین‌المللی را به دنبال خواهد داشت.

۵. تاریخچه مناطق آزاد در جهان

قدیمی‌ترین بندر آزاد جهان که به طور مشخص برای افزایش حجم داد و ستد پایه‌گذاری شده بندر آزاد رومی‌ها در جزیره «دالاس» در دریای اژه بود. این بندر با هدف افزایش حجم مبادلات تجاری بین مصر، یونان، سوریه، شمال آفریقا،

کدام در شغلی وارد شده و تخصص می‌یابند، کشورها نیز به تولید کالاهایی می‌پردازند که فکر می‌کنند در آن برتری دارند. این روند تجارت موجب می‌شود که کشورها، صادرکننده کالا و یا خدماتی بشوند که در آن بیشترین مزیت را به طور مطلق یا نسبی دارند و کالاها و خدماتی که در آن مزیت ندارند را وارد نکنند. [۷]

اقتصاددانان کلاسیک و نئوکلاسیک، تجارت خارجی را عامل ایجاد رقابت، نوآوری، بالا بردن کیفیت کالا و تحرک اقتصادی می‌دانند. به عقیده آنان باید از تجارت خارجی به عنوان موتور محرکه رشد و توسعه اقتصادی در کشورهای مختلف و به خصوص کشورهای در حال توسعه استفاده نمود [۸]. عمده‌ترین تئوری‌های تجارت که معمولاً از گذشته تا کنون مبنای توجیه تجارت بین کشورها تلقی می‌شده به قرار زیر است:

۱-۴. تجارت براساس نظریه مزیت مطلق آدام اسمیت

براساس نظر آدام اسمیت تجارت بین دو کشور با توجه به مزیت مطلق انجام می‌شود. وقتی یک کشور کالایی را با کارایی بیشتر نسبت به کشور دیگر تولید می‌کند (مزیت مطلق دارد) و کالای دوم را نسبت به کشور دیگر با کارایی کمتر تولید می‌کند (عدم مزیت مطلق) در این صورت هر دو کشور با تخصص در تولید کالایی که در آن مزیت دارند و مبادله آن با یکدیگر، منافی به دست می‌آورند. به این ترتیب افزایش در تولید هر دو کالا منافع حاصل از تخصص در تولید و تقسیم منافع حاصل از تجارت بین دو کشور را نشان می‌دهد. [۹]

اسمیت معتقد بود تخصصی که صاحبان عوامل تولید در سطح بین‌المللی کسب می‌کنند، موجب افزایش تولید جهانی شده و بین ملل طرف تجارت تقسیم می‌شود. به همین دلیل اسمیت از سیاست بازار آزاد [۱۰] حمایت می‌کرد و معتقد بود که تجارت آزاد منجر به تخصیص بهینه منابع جهانی به کاراترین شکل شده و رفاه اجتماعی را به حداکثر می‌رساند. [۱۱]

۲-۴. تجارت براساس مزیت نسبی

در سال ۱۸۱۷ دیوید ریکاردو، نظریه مزیت نسبی خود را ارائه کرد. این نظریه تاکنون به عنوان یکی از مهم‌ترین قوانین بلامنازع اقتصادی با کاربردهای وسیع عملی باقی مانده است [۱۲]. طبق قانون مزیت نسبی حتی اگر یک کشور در تولید هر

(همچون: خرمشهر، بوشهر و بندر عباس) ضرورت چنین کاری احساس می‌شد. در همان زمان نیز این فکر از سوی طرفداران تجارت و بازرگانی آزاد، مورد توجه قرار گرفت و مطرح شد که مورد تصویب مقامات مرکزی نیز واقع گردید. با این حال مطالعات مربوط به تأسیس این مناطق از سوی سازمان برنامه به مشاوران دانمارکی «کامپسلاکس» محول شد. در اثر این مطالعات، تنها یک انبار نگهداری کالا در خرمشهر ایجاد شد. پس از آن در سال‌های دهه ۱۳۴۰ دوباره اندیشه مناطق آزاد مطرح گردید و نهایتاً زمینه تأسیس اولین مراکز جهانگردی در جزایر کیش و مینو فراهم شد. تا سال ۱۳۵۷ این مناطق نقش جهانگردی خود را حفظ کرده بودند، اما در سال ۱۳۵۸ با تصویب ماده واحده‌ای توسط شورای انقلاب، منطقه کیش از پرداخت حقوق و عوارض گمرکی و حق انحصار و ثبت سفارش در مورد کالاهای واردتی، معاف شد. به این ترتیب نقش جهانگردی آن به تدریج کمرنگ گردید. [۲۴]

در برنامه اول توسعه بعد از انقلاب اسلامی «سیاست توسعه صادرات» به صورت جدی مورد توجه مجلس شورای اسلامی قرار گرفت. به نحوی که میزان صادرات غیرنفتی در طول برنامه اول را ۱۷/۶ میلیارد دلار تعیین نمودند و این در حالی بود که میزان صادرات غیرنفتی در ۵ سال منتهی به سال ۱۳۶۷ از ۳/۸ میلیارد دلار فراتر نرفته بود. [۲۵] در این میان ایجاد مناطق آزاد به عنوان یکی از ابزارهای مهم افزایش صادرات غیرنفتی مورد توجه قانون‌گذار بود و تبصره ۱۹ قانون برنامه اول توسعه مبنی بر ایجاد سه منطقه آزاد تجاری - صنعتی توسط دولت بر همین مقصود دلالت داشت. اما در این تبصره نواقصی از جمله عدم تبیین نحوه اداره مناطق آزاد به چشم می‌خورد، لذا دولت در سال ۱۳۷۲ لایحه‌ای در این زمینه تقدیم مجلس نمود که در شهریور ماه ۱۳۷۳ به تصویب مجلس رسید. این لایحه که از مقایسه تطبیقی قوانین مناطق آزاد موفق دنیا تهیه گردید بود، علاوه بر تولید و صادرات کالاهای صنعتی و تبدیلی، هدف‌های دیگر نظیر اشتغال سالم و مولد، سرمایه‌گذاری و افزایش درآمد عمومی، حضور فعال در بازارهای جهانی و بالاخره توسعه منطقه‌ای نیز به عنوان دلایل و اهداف ایجاد مناطق آزاد (در ماده یک این قانون) فهرست شده بود. [۲۶] بدین ترتیب مناطق آزاد کیش، قشم و چابهار که به ترتیب در سال‌های ۱۳۶۸، ۱۳۶۹ و ۱۳۷۰ فعالیت خود را بدون برخورداری از قانون مشخصی آغاز نموده بودند

آسیا و رم تأسیس شده بود و همه داد و ستدها بدون دریافت حق گمرکی انجام می‌شد. [۱۶] سپس بنادر دیگری همچون «جنوا»، «ونیز» و «جبل الطارق» به وجود آمدند. [۱۷] اولین بندر آزاد تجاری که اهداف تأسیس آن، تا حدی با اهداف مناطق آزاد به مفهوم امروزی مطابقت دارد، بندر هامبورگ است که در سال ۱۸۸۸ ایجاد گردید. موفقیت چشمگیر این منطقه، باعث شد که مناطق دیگری در اروپا ایجاد گردند. [۱۸] هدف از ایجاد این بندر آزاد، تولید محصولات صنعتی بوده، مشروط بر آن که تولیدات آن از رقابت با صنایع داخلی احتراز کند. [۱۹] در ادبیات مناطق آزاد، منطقه آزاد شانون [۲۰] در ایرلند که در سال ۱۹۵۹ ایجاد شد به عنوان اولین منطقه آزاد به مفهوم جدید آن شناخته می‌شود و به همین علت در اغلب نوشته‌های بعد از دهه ۱۹۷۰، مناطق آزاد را ابتکاری با ریشه ایرلندی می‌شناسند. [۲۱] تفکر حاکم بر مناطق آزاد جهان، قبل از جنگ جهانی دوم در انبارداری، انتقال کالا از یک وسیله نقلیه به وسیله دیگر، صدور مجدد کالا و در یک جمع‌بندی کلی در تجارت خلاصه می‌شد. ولی نوآوری منطقه آزاد شانون ایرلند نشان داد که اهدافی مانند جذب سرمایه‌های خارجی، انتقال فناوری و ایجاد اشتغال را می‌توان از طریق ایجاد مناطق آزاد دنبال کرد. همچنین موفقیت منطقه آزاد شانون باعث گسترش مناطق آزاد در اکثر کشورهای جهان گردید. [۲۲] در بین کشورهای آسیایی، هندوستان اولین کشوری بود که در سال ۱۹۶۵ منطقه آزاد تجارت کاندلا را تأسیس کرد. سنگاپور دومین کشور آسیایی بود که در سال ۱۹۶۸ منطقه آزاد را ایجاد کرد و پس از آن در سال ۱۹۶۹ فیلیپین منطقه آزاد باتان را تأسیس نمود. در دهه ۱۹۷۰ مالزی دو منطقه آزاد را تأسیس نمود و بالاخره کره جنوبی پنجمین کشور آسیایی بود که در نیمه دوم ۱۹۷۰ دو منطقه آزاد ماسان و ایرسی را تأسیس نمود. [۲۳] به طور خلاصه می‌توان گفت که امروزه روند ایجاد مناطق آزاد از سوی کشورهای مختلف، مخصوصاً کشورهای در حال توسعه به شدت در حال ادامه می‌باشد.

۶. تاریخچه مناطق آزاد ایران

اندیشه تأسیس و راه‌اندازی مناطق آزاد در ایران در سال‌های اولیه ۱۳۳۰ شکل گرفت. در آن سال‌ها با به‌وجود آمدن مشکلات ناشی از فقدان تسهیلات بندری و تأسیسات مورد نیاز برای نگاهداری کالاهای وارده به کشور در بنادر بزرگ بازرگانی جنوب

می‌شود را در مرکز توجه قرار دهند. (محمد، زاغیان، ۱۳۶۹: ۷۴) جوزف استیگلیتز با تأکید بر سرمایه‌گذاری خارجی معتقد است که اقتصاد کلان باید فضایی پدید آورد که سرمایه و از جمله سرمایه خارجی را جذب کند. این سرمایه‌گذاری می‌تواند با داد و ستد خارجی، دانش فنی و دسترسی به بازارهای خارجی امکان اشتغال جدید را فراهم آورد. [۳۱]

۴-۷. کسب درآمد ارزی

از منابع تجارت آزاد، می‌توان برای تأمین ارز مورد نیاز در راستای برنامه‌های توسعه اقتصادی بهره جست. در این رابطه از یکسو بایستی مکانیزم‌های تجارت آزاد را در سیاست‌های بارزگانی و تجاری به کار گرفت و از سوی دیگر به این حقیقت واقف بود که همواره نمی‌توان از طریق فروش مواد اولیه یا صادرات کالاهای سنتی، رونق اقتصادی کشور را تعقیب کرد، بلکه ضروری است که با به‌کارگیری منافع تجارت آزاد، در جهت زیربناسازی اقتصادی، اقتصاد را به درجه‌ای از خود اتکایی رساند، که بدون صادرات مواد اولیه هم، بتواند امور اقتصادی خویش را بگرداند. [۳۲]

۵-۷. رشد و توسعه منطقه‌ای خاص

در برخی از موارد علاوه بر اهداف دیگر، توسعه و آبادانی یک قسمت از قلمرو کشور به وسیله ایجاد منطقه آزاد مورد توجه قرار می‌گیرد، مثلاً هندوستان که از سال ۱۹۶۵ منطقه آزاد کاندلا را تأسیس نمود یکی از اهداف آن، توسعه بندر کاندلا به عنوان جانشینی برای بندر بمبئی بود. [۳۳]

۸. پتانسیل‌ها و مزیت‌های نسبی کردستان

۱- هم‌مرز بودن استان کردستان با کشور عراق و وجود سه بازارچه مرزی در شهرستان‌های مریوان، سقز و بانه که با تکیه بر این مزیت می‌توان شبکه کارامدی از مبادلات مرزی را بر مبنای مصلحت‌های ملی و منطقه‌ای سامان داد. این استان در مجاورت بازار منطقه‌ای از کشور عراق قرار گرفته است که هیچ‌گونه امکانات تولیدی و خدماتی نداشته و فاقد بسیاری از امکانات مورد نیاز زندگی روزمره مردم آن سامان است. همین وضعیت بهترین موقعیت را برای ترانزیت کالا در اختیار استان و کشور قرار داده است. همچنین از آنجایی که عراق از طریق کشورهای سوریه و اردن به سواحل دریای مدیترانه و دریای سرخ مرتبط می‌باشد، در صورت گسترش صنعت در این استان و

براساس قانون جدید (تصویبی شهریور ۱۳۷۲) فعالیت‌های خود را ادامه دادند. با شکل‌گیری دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد در تابستان سال ۱۳۷۱ پس از یک دوره فشرده و پر تلاش، مرحله مهم تصویب «قانون چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری - صنعتی ایران» در شهریور ماه ۱۳۷۲ پشت سر گذاشته شد. با تشکیل شورای عالی مناطق آزاد بخش اعظمی از مقررات و آیین‌نامه‌های اجرایی در طول سال ۱۳۷۳ تهیه و به تصویب شورا رسید.

۷. اهداف ایجاد مناطق آزاد

برای ایجاد مناطق آزاد، تقریباً اهداف مشابهی وجود دارد و تنها در جزئیات، تفاوت‌هایی ملاحظه می‌شود. برخی از اهداف اصلی مناطق آزاد به شرح ذیل می‌باشند:

۱-۷. اشتغال

یکی از اهداف مهمی که در تأسیس مناطق آزاد در جهان مورد توجه قرار می‌گیرد امکاناتی است که از نظر ایجاد اشتغال در این مناطق وجود دارد. به عنوان مثال، قانون مناطق آزاد اورگوئه در ماده اول خود بیان می‌کند که ایجاد و توسعه مناطق آزاد تجاری در وهله اول به منظور افزایش اشتغال و توسعه همکاری‌های بین‌المللی صورت می‌گیرد. [۲۷] همچنین با توجه به اینکه صنایع به کار گرفته شده در مناطق آزاد معمولاً از نوع صنایع کاربر [۲۸] هستند، بنابراین موجب افزایش اشتغال می‌شوند. [۲۹]

۲-۷. انتقال فناوری

یکی دیگر از اهداف کشورهای ایجادکننده مناطق آزاد، برخورداری از فناوری پیشرفته شرکت‌های بزرگ و صنایع کشورهای توسعه‌یافته صنعتی می‌باشد. [۳۰] همچنین باید توجه داشت که انتقال مهارت‌ها و فناوری منطقه آزاد، در نهایت به بهبود مهارت‌های فنی و ایجاد اشتغال نیز سود می‌رساند.

۳-۷. جذب سرمایه

سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در مناطق آزاد، یکی از مهم‌ترین اهداف ایجاد مناطق آزاد تجاری می‌باشد. اهمیت این هدف به حدی است که برخی معتقدند، کشورها باید هدف انتقال فناوری و برخی دیگر از اهداف را که بلندپروازانه است، به کناری نهاده و هدف جذب سرمایه‌گذاری را که واقع‌بینانه‌تر بوده و در ضمن باعث تحقق برخی اهداف دیگر از قبیل اشتغال و صادرات

۲-۳. صنعت نازک‌کاری

ساخت محصولات چوبی که جنبه مصرفی، تزئینی دارد، در کردستان سابقه طولانی دارد. محصولات چوبی استان، محصولاتی بسیار مرغوب و زیباست و از نظر صنعتی و هنری، مورد تحسین اهل فن قرار گرفته است. محصولات این صنعت عبارتند از تخته نرد، شطرنج، عصای چوبی، رحل قرآن، آجیل خوری، شیرینی خوری، پیپ، جعبه آرایش، سینی، کیف زنانه، قوطی سیگار و ... که توسط استادکاران ماهر و ورزیده کارگاه‌های کوچک ساخته می‌شود. [۳۶]

به طور خلاصه می‌توان گفت که امکانات منطقه در زمینه تولید فرش، گلیم، جاجیم و نازک‌کاری و همچنین در توسعه صنایع تبدیلی با ارزش افزوده، فرصت لازم را برای ایجاد و گسترش بازار مبادلات این محصولات با جهت‌گیری‌های صادراتی در استان را فراهم می‌آورد. با تکیه بر مزاد تولید می‌توان بازار مبادله منطقه‌ای، فرمانطقه‌ای و برون‌مرزی این‌گونه محصولات را شکل داده و فعالیت‌های مفید و سازنده‌ای را حول داد و ستد این فرآورده‌های صنعتی و معدنی به وجود آورد.

۴- توریسم و گردشگری: کردستان به دلیل قابلیت‌های چشم‌گیر سیاحتی، تاریخی، طبیعی و توان‌های اکولوژیک در زمره مناطق توریستی کشور است. بعضی از جاذبه‌های توریستی و گردشگری این استان به شرح ذیل می‌باشند:

دریاچه آب شیرین زریوار (زریبار) در شهرستان مریوان. این دریاچه زمینه مساعدی برای انواع ورزش‌های آبی نظیر قایقرانی، شنا، ماهی‌گیری و ... فراهم آورده است. چشمه معدنی باباگرگر در قروه، کوه‌های آبدالان و آیدر در سنندج، کوه آرابابا و غار شوی در بانه، کوه نکه روز، غار کرفتو و قلعه زیویه در سقز، قلعه قمچقای در بیجار، معماری و ساخت کالبدی برخی روستاها، محوطه‌های باستانی و آثار تاریخی چون قرآن نگل و همچنین ویژگی‌های فرهنگی، زبان، شعر، موسیقی و رقص‌های محلی و مراسمی چون مراسم پیرشالیار هورامان که همه ساله در روستای هورامان تخت برگزار می‌شود، از قابلیت‌ها و جاذبه‌های مهم دیدنی منطقه محسوب می‌شوند.

وجود جاذبه‌های گردشگری متعدد در کردستان که در اینجا فقط به پاره‌ای از آنها اشاره شد، می‌تواند باعث جذب توریست

نیز تقویت بازرگانی منطقه و ایجاد تسهیلات لازم در خصوص ایجاد مناطق آزاد تجاری - صنعتی با برنامه‌های میان مدت و طولانی مدت می‌توان به بازار کشورهای مذکور و سواحل دریای مدیترانه به عنوان منطقه‌ای ترانزیتی جهت ارتباط با اروپا دسترسی پیدا نمود. [۳۴]

۲- مزاد تولید بخش کشاورزی (زارعی - باغی و دامی) بالقوه و بالفعل منطقه که زمینه‌ساز تشکیل بازار مبادلاتی این‌گونه تولیدات در منطقه است. فرصت مناسبی است که می‌تواند در توسعه بازرگانی به ویژه در جهت افزایش صادرات محصولات کشاورزی مورد استفاده قرار گیرد.

۳- صنایع دستی: صنایع دستی استان کردستان با برخورداری از پشتوانه‌های فرهنگی و تاریخی در مقابل تهاجم کالاهای صنعتی جدید به حیات خود در میان خانوارهای شهری و روستایی ادامه داده است. و از آنجایی که نقش و رسالت معنی‌داری را به عهده داشته، توانسته است جوابگوی تقاضای مردم منطقه باشد. انواع صنایع دستی استان کردستان شامل:

۱-۳. صنایع محصولات بافتنی

الف) فرش

معروفیت فرش استان کردستان به لحاظ دوام، کیفیت رنگ‌های مصرفی و اصالت طرح‌های آن است. فرش استان کردستان به ویژه فرش‌های سنندج (تحت نام سنه) و بیجار شهرت جهانی داشته و از دیرباز به نقاط مختلف جهان بخصوص اروپا صادر گردیده است. تعداد کارگاه‌های قالی‌بافی استان کردستان که در سال ۱۳۸۰ بالغ بر ۱۰۰۴۹ کارگاه بوده موید این واقعیت است که در صورت برنامه‌ریزی‌های لازم و ایجاد زمینه‌های توسعه، این محصولات توان بالقوه‌ای برای توسعه صادرات استان به حساب می‌آید.

ب) گلیم

تولید گلیم در اندازه‌های مختلف (گلیم، گلیمچه) در سنندج و بیجار سابقه طولانی دارد و محصولات این دو شهر به علت مرغوبیت رنگ، طرح، اندازه و مواد اولیه به کار رفته از معروفیت بسزایی برخوردار است. این نوع محصولات در گذشته بیشتر جنبه مصرف محلی داشته است. اما به علت استقبال بازار و وجود تقاضای قابل توجه، هم‌اکنون به صورت یک محصول قابل فروش و قابل صدور به خارج از کشور تولید و عرضه

۹-۱. گسترش سرمایه‌گذاری

سرمایه‌گذاری داخلی و به ویژه سرمایه‌گذاری خارجی علاوه بر بازدهی سرمایه، متأثر از امنیت اقتصادی و ثبات در منطقه است. پر واضح است که عدم وجود امنیت اقتصادی باعث افزایش ریسک می‌شود و تأثیر منفی بر انگیزه سرمایه‌گذاری به جا می‌گذارد. بنابراین امنیت و ثبات بیشتر در منطقه موجبات بهبود عملکرد مناطق آزاد و در نتیجه موجبات گسترش سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی را فراهم می‌آورد. البته متقابلاً تأسیس یک منطقه آزاد، تأثیر مثبتی بر میزان امنیت منطقه دارد. گسترش سرمایه‌گذاری خارجی، موجب انتقال تکنولوژی شده که به دنبال آن بهره‌وری سرمایه بخش خصوصی افزایش می‌یابد. در مجموع با افزایش سرمایه‌گذاری در مناطق آزاد، زیربنای توسعه این مناطق فراهم می‌گردد. سرمایه شرط لازم برای موفقیت است و شرط کافی منوط به نوع تولیدات منطقه، هزینه هر واحد تولید و دسترسی به بازارهای منطقه و جهان می‌باشد. بنابراین ایجاد منطقه آزاد تجاری در مریوان، باعث افزایش سرمایه‌گذاری می‌شود و این امر (افزایش سرمایه‌گذاری در مریوان) به طور مستقیم و غیرمستقیم موجب اشتغال و رشد اقتصادی در استان و استان‌های هم‌جوار خواهد شد.

۹-۲. گسترش صادرات

افزایش صادرات و دسترسی به بازارهای جهانی یکی از اهداف اساسی تأسیس مناطق آزاد می‌باشد. صادرات می‌تواند از منطقه آزاد به کشور میزبان و سایر کشورها صورت پذیرد، ولی صادرات منطقه به سایر کشورها از اولویت بسیار زیادی برخوردار است. افزایش درآمد خارجی‌ان و افزایش نرخ ارز (کاهش ارزش پول ملی) تأثیر مثبتی روی صادرات دارند. اگرچه درآمد خارجی‌ان برون‌زا است ولی سیاست‌های ارزی دولت روی صادرات تأثیر می‌گذارد. تفاوت نرخ ارز بازار از نرخ ارز صادراتی تأثیر منفی روی صادرات به جا می‌گذارد و افزایش نرخ ارز واقعی موجب افزایش صادرات می‌گردد. رشد صادرات از مولفه‌های اصلی مناطق آزاد موفق جهان می‌باشد. افزایش صادرات موجب افزایش درآمد ارزی، گسترش حمل و نقل اعم از دریایی، زمینی و هوایی می‌شود. بنابراین ایجاد منطقه آزاد تجاری در کردستان، صادرات را گسترش می‌دهد و این امر (گسترش صادرات) به نوبه خود، موجب گسترش فعالیت‌های تولیدی و خدماتی می‌گردد که نتیجه

(اعم از خارجی و داخلی) شود و این امر هم به نوبه خود موجب گسترش بخش خدمات در استان و نواحی هم‌جوار شده و اشتغال را به صورت مستقیم و غیر مستقیم افزایش می‌دهد.

۵- صنعت و معدن: امکانات بالقوه و شرایط خاص زمین‌شناسی استان کردستان موجب تشکیل کانسارهای متعددی از انواع کانه‌های فلزی و غیرفلزی گردیده است که بخشی از آنها از ارزش راهبردی خاص دارا بوده، به طوری که می‌توانند به عنوان فلزات پایه در موارد خاص صنعتی مورد استفاده قرار گیرند. با توجه به مطالعات و بررسی‌های انجام گرفته توسط اداره کل معادن و فلزات، این استان از نظر مواد معدنی موجود دارای پتانسیل‌های بالقوه فراوانی بوده که چنانچه گام‌های مؤثری در زمینه‌های تشویق بخش خصوصی به سرمایه‌گذاری، فعال کردن معادن شناخته شده، استفاده بهینه و جهت‌دار از ثروت نهفته در معادن استان، ایجاد سرمایه‌گذاری‌های لازم و انجام اکتشافات مورد نیاز برداشته شود، این بخش می‌تواند نقش بسیار مؤثری در توسعه استان کردستان ایفا نماید. همچنین استان کردستان از نظر کانسارهای تولید مصالح ساختمانی، دارای پتانسیل‌های نسبتاً خوبی می‌باشد. مهم‌ترین معادن تولید مصالح ساختمانی استان شامل: سنگ آهک، سنگ گچ، شن و ماسه و سنگ‌های لاشه ساختمانی است. این موضوع موجب احداث دو کارخانه تولید گچ کردستان سرشویو و یک کارخانه سیمان کردستان شده است. [۳۷] بدین ترتیب و براساس واقعیت‌هایی که به اختصار و به صورت محدود اشاره شد، ایجاد منطقه آزاد تجاری - صنعتی در استان کردستان، با توجه به موقعیت جغرافیایی منحصر به فرد استان، می‌تواند ابزار مناسبی برای تبدیل پتانسیل‌ها و امکانات منطقه از حالت بالقوه به حالت بالفعل باشد و همچنین این امر می‌تواند زمینه‌ای برای رفع مشکلات اقتصادی، اجتماعی منطقه مثل بیکاری، مهاجرت‌های بی‌رویه، گرایش به مبادلات غیررسمی و ... را فراهم کند و نهایتاً شرایط را برای ارتقای سطح رفاه منطقه و جامعه بزرگ‌تر و ادغام آرام و طبیعی استان در اقتصاد ملی و تقویت انسجام و اتحاد ملی را به وجود آورد.

۹. پیامدهای ایجاد منطقه آزاد تجاری بر اقتصاد استان کردستان

ایجاد منطقه آزاد تجاری - صنعتی از طریق چند محور اساسی می‌تواند تأثیرات مثبت بر اقتصاد کردستان و اقتصاد ملی داشته باشد. این محورها عبارتند از:

محرومیت کردستان را کاهش دهد. به عبارت دیگر ایجاد منطقه آزاد، موجب کاهش محرومیت می‌شود و کاهش محرومیت نیز رونق منطقه آزاد را بدنبال خواهد داشت.

جمع‌بندی و ملاحظات

با توجه به پتانسیل‌ها و مزیت‌های نسبی‌ای که برای توسعه بازرگانی در استان کردستان وجود دارند، همچنین با عنایت به اینکه، این استان از مناطق کمتر توسعه یافته است که سال‌های متمادی از فراگرد توسعه ملی و منطقه‌ای دور مانده و بهره‌ای متناسب از دستاوردهای سه دهه توسعه اقتصادی - اجتماعی کشور نبرده و نیز با توجه به شرایط خاص آن از لحاظ موقعیت جغرافیایی و حتی سیاسی به لحاظ واقع شدن آن در مجاورت با کشور عراق و لزوم توجه همه‌جانبه به مسایل مختلف آن از جمله اهمیت توجه به رشد و توسعه این منطقه مهم و با توجه به آن که هم‌اکنون در اقتصاد داخلی استان، زمینه فعالیت و سرمایه‌گذاری خصوصی اعم از داخلی و خارجی محدود می‌باشد، ایجاد منطقه آزاد تجاری - صنعتی که فارغ از محدودیت‌ها و قوانین و مقررات دست و پا گیر می‌باشد و زمینه سرمایه‌گذاری خارجی را فراهم می‌کند، می‌تواند در رشد و شکوفایی و توسعه اقتصادی استان و حتی استان‌های مجاور بسیار مؤثر بوده و بستر بسیاری از مسایل و مشکل احتمالی آن را در آینده نیز از بین ببرد. با عنایت به اینکه براساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵، نرخ بیکاری در این استان ۹ درصد و در نقاط شهری و روستایی به ترتیب ۱۰/۰۹ و ۷/۸۹ درصد می‌باشد، ایجاد منطقه آزاد تجاری در این استان، می‌تواند تأثیر زیادی بر اشتغال‌زایی منطقه داشته باشد. یعنی این امر علاوه بر اشتغال مستقیم تعداد زیادی از مردم این استان، موجبات اشتغال غیرمستقیم عده زیادی از ساکنان استان و استان‌های مجاور در ارتباط با حمل و نقل، مشاغل خدماتی و غیره را فراهم می‌کند.

در اینجا به پاره‌ای از راهکارها و پیشنهادات در ارتباط با ایجاد منطقه آزاد تجاری در این استان اشاره می‌کنیم:

۱. با توجه به اینکه شرایط اقلیمی و لحظات تاریخی در توفیق منطقه آزاد تجاری - صنعتی نقش تعیین‌کننده‌ای دارند،

آن رشد اقتصادی در کردستان و استان‌های هم‌جوار می‌باشد.

۳-۹. جذب توریست

افزایش توریست در یک منطقه آزاد، بستگی به نوع نگرش کشور میزبان به توریست، حدود آزادی‌های فردی، آب و هوای منطقه، امکانات تفریحی، آثار تاریخی و غیره دارد. با توجه به وجود جاذبه‌های گردشگری متنوع همچون دریاچه آب شیرین زریوار، آبشار کویله، دشت بیلو، ناطقان و غیره در مریوان، پتانسیل‌های لازم برای جذب توریست تقریباً مهیا می‌باشد. جذب توریست خارجی و داخلی، موجب گسترش بخش خدمات در منطقه آزاد و استان هم‌جوار می‌شود و اشتغال را به صورت مستقیم و غیرمستقیم افزایش می‌دهد. البته توریست خارجی موجب افزایش درآمد ارزی شده که در نتیجه آن سرمایه‌گذاری و تولید ملی افزایش می‌یابد و به دنبال آن شاهد کاهش محرومیت مردم مریوان و نواحی هم‌جوار کردستان خواهیم بود.

۴-۹. کاهش فعالیت‌های زیرزمینی و قاچاق

از آنجا که فعالیت‌های اقتصادی در یک منطقه آزاد از بعضی معافیت‌های مالیاتی و گمرکی برخوردار است. انگیزه لازم برای قاچاق کالا و فعالیت‌های زیرزمینی (به فعالیت‌هایی گفته می‌شود که دور از چشم قانون انجام می‌گیرد) کاهش پیدا می‌کند. بنابراین ایجاد منطقه آزاد تجاری - صنعتی در کردستان می‌تواند به کاهش فعالیت‌های غیررسمی (قاچاق کالا) و کمتر شدن میزان تلفات انسانی در نواحی مرزنشین کمک نماید. به عبارت دیگر در نواحی مرزنشین این استان (شهرستان‌هایی مانند مریوان و بانه)، سالانه تعداد زیادی از افراد مرزنشین به دلیل بیکاری، فشارهای سخت زندگی و تأمین معاش روزمره دست به فعالیت‌های غیررسمی و قاچاق کالا می‌زنند و در نتیجه برخورد با نیروهای انتظامی مسلح، جانشان را از دست می‌دهند.

علاوه بر محورهای فوق، معمولاً مناطق آزاد در شرایط مطلوب از یک مدیریت فعال و پویا برخوردار هستند. مدیران فعال در این مناطق دائماً به دنبال فراهم نمودن بسترهای لازم برای رشد سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی می‌باشند. رشد اقتصادی کردستان و ایجاد فرصت‌های شغلی بیشتر برای نیروهای بومی می‌تواند میزان

پی‌نوشت‌ها

۱. بنا بر این توصیه می‌شود در صورت ایجاد منطقه آزاد تجاری - صنعتی در کردستان، مقامات دولتی با همکاری و مشارکت جمعی همه افرادی که در ناحیه اشتغال دارند، امنیت کامل را در منطقه برقرار کنند.
۲. سیستم‌های حمل و نقل، مخابرات و سیستم‌های بانکی و بیمه‌ای کارآمد مورد مطالعه قرار گیرند.
۳. با تشویق و همکاری دولت، شرکت‌هایی تشکیل شوند که وسایل یدکی کارخانجات، ماشین‌آلات و وسایل حمل و نقل و خدمات تعمیر و نوسازی را تأمین کند.
۴. مطالعات دقیق و جامعی برای شناسایی تمامی وجوه اجتماعی، اقتصادی، منابع و استعدادهای جمعی و کمبودهای آن، انجام شود و براساس چنین مطالعاتی، برنامه جامع بلندمدت، میان مدت و سالیانه تهیه شود.
۵. با توجه به اینکه بعد از اعلام مناطق آزاد تجاری - صنعتی کیش، قشم، چابهار، قیمت زمین در آن مناطق به شدت و به صورت تصاعدی افزایش یافته و همین امر تأثیرات بازدارنده زیادی را بر مناطق مذکور وارد کرده است، به عنوان مثال انگیزه سرمایه‌گذاران خارجی را برای سرمایه‌گذاری کاهش داده، بنا بر این توصیه می‌شود که در صورت ایجاد منطقه آزاد تجاری - صنعتی در این استان، مسئله فوق در نظر گرفته شود.
۶. به مسئله آموزش به عنوان وسیله‌ای برای توانمندسازی کارآفرینان و صنعت‌گران توجه کافی شود و تسهیلات لازم برای تحقق آن در همه حرف و مشاغل فراهم گردد. بدیهی است تأکید اساسی باید بر آموزش‌های افزایش مهارت باشد و نه آموزش‌های صرف آکادمیک نظری.
۷. راه‌های مواصلاتی استان با استان‌های مجاور بر اساس یک برنامه حساب شده با توجه به پتانسیل استان‌های مجاور بر اساس ایده تأثیرپذیری و تأثیرگذاری مناطق مجاور مناطق آزاد تجاری گسترش یابد به گونه‌ای که تنگناهای فعلی مرتفع و زمینه سرمایه‌گذاری بیشتر و در نهایت تولید و اشتغال بیشتری فراهم گردد.
۲. هادی، حیدرزاده، ۱۳۸۴، ۴۱.
۳. سید محمدحسین، عادل، ۱۳۶۵، ۴۳ و ۴۲.
۴. امیر، مانیان، ۱۳۶۹، ۲۱.
۵. دیوید، مک دوال، ۱۳۸۳، ۷۴.
۶. کریم، پیری، ۱۳۷۸، ۱۰۲.
۷. سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۶۹، ۵۱.
۸. احمد، پورعلی، ۱۸، ۱۳۶۴.
۹. دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد، ۱۳۷۹، ۱۶.
۱۰. دومینک، سالواتوره، ۱۳۷۶، ۴۶.
11. Laissez faire
  ۱۲. فرهاد، بیاشاد، ۱۳۶۹، ۵۰.
  ۱۳. دومینک، سالواتوره، ۱۳۷۶، ۴۸.
  ۱۴. همان، ۵۱.
  ۱۵. مهدی، حسینی، ۱۳۷۸، ۴۵.
  ۱۶. احمد، چگینی، ۱۳۷۸، ۹۸.
  ۱۷. مرتضی، الویری، ۱۳۷۲، ۴.
  ۱۸. محمدحسن، افشار، ۱۳۸۰، ۷.
  ۱۹. علمی، ۱۳۷۱، ۱۲.
  ۲۰. محمود، الموتی، ۱۳۷۴، ۵.
21. Shanon
  ۲۲. عبدالغفور، شجاع، ۱۳۸۰، ۲۱.
  ۲۳. حمیدرضا، محمدی، ۱۳۷۴، ۹.
  ۲۴. نصیری، ۱۳۸۰، ۱۱-۸.
  ۲۵. محمدرضا، رفعتی، ۱۳۶۹، ۱۲.
  ۲۶. رضا، فرمند، ۱۳۸۱، ۱۳.
  ۲۷. محمدجواد، عاصمی‌پور، ۱۳۸۱، ۱۴.
  ۲۸. سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۰، ۷.
29. Labour Intensive
  ۳۰. ناهید. کلباسی، ۱۳۷۱، ۱۶.
  ۳۱. حسن. شم‌آبادی، ۱۳۷۳، ۵۶.
  ۳۲. جوزف. استیگلیتز، ۱۳۸۳، ۸۳.
33. Oscar, Jacob. 1970 :62
  ۳۴. رضوان و فاضل، سعیدی‌پور، ۱۳۷۱، ۷۹.
  ۳۵. اداره کل بازرگانی و گمرک استان، ۱۳۸۰.
  ۳۶. رحیمی، ۱۳۸۴، ۲۲-۲۰.

۳۷. سازمان برنامه و بودجه کردستان، ۱۳۷۸، صص ۲۱-۲۰.
۳۸. سازمان برنامه و بودجه استان کردستان، ۱۳۷۸، صص ۲۹-۲۰.
- منابع**
- اداره کل بازرگانی و گمرک استان کردستان، گزارش بازرچه‌های مرزی کردستان، ناشر: اداره کل بازرگانی و گمرک استان کردستان، ۱۳۸۰.
- استیگلیتز، جوزف، *جهانی شدن و مسائل آن*، ترجمه حسن گلریز، چاپ دوم، تهران، نشر نی، ۱۳۸۳.
- بیاشاد، فرهاد، تحلیل و توجیه اقتصادی ایجاد بندر آزاد جمهوری اسلامی ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۶۸.
- پورعلی، احمد، *ارزیابی مقدماتی بندر آزاد*، سازمان برنامه و بودجه بوشهر، ۱۳۶۴.
- پیری، کریم، بررسی امکانات و قابلیت‌های گردشگری استان کردستان، سازمان برنامه و استان کردستان، ۱۳۷۸.
- چگینی، احمد، مناطق آزاد (کتاب اول)، قوانین و مقررات و آئین‌نامه‌های مناطق آزاد و ویژه اقتصادی جمهوری اسلامی ایران، تهران، فرهنگستان یادواره، ۱۳۷۸.
- حسینی، مهدی، ارزیابی عملکرد اقتصادی مناطق آزاد ایران. (یک تحلیل هزینه فایده)، ۱۳۷۸.
- حیدرزاده، هادی، *مجموعه قوانین و مقررات مناطق آزاد تجاری - صنعتی و مناطق ویژه اقتصادی*، انتشارات منطقه آزاد قشم، ۱۳۸۱.
- دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد، مبنای و عملکرد، بخش دهم، تهران، ۱۳۷۲.
- رحیمی، موسی، قابلیت‌های توسعه کردستان، هفته‌نامه، سیروان، ۱۳۸۴.
- رفعتی، محمدرضا، *مناطق آزاد تجاری - صنعتی*، تهران موسسه مطالعات و پژوهش‌ها بازرگانی، ۱۳۶۹.
- زاغیان، محمد، نقش مناطق آزاد در توسعه اقتصادی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته اقتصاد، دانشکده اقتصاد، دانشگاه تهران، ۱۳۶۹.
- سازمان برنامه و بودجه کردستان، بررسی و تحقیق پیرامون امانات و قابلیت‌های استان کردستان. ناشر: سازمان برنامه و بودجه کردستان، ۱۳۷۸.
- کردستان، ۱۳۷۸.
- سازمان برنامه و بودجه، قوانین مناطق آزاد منتخب تجاری - صنعتی، تهران، سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۰.
- سازمان برنامه و بودجه، اطلس فناوری چارچوب کلی برنامه‌ریزی بر پایه فناوری، تهران انتشارات برنامه و بودجه، ۱۳۶۹.
- سازمان برنامه و بودجه، بررسی وضعیت مناطق آزاد تجاری - صنعتی در ایران - چارچوبی برای گزینش مکان استقرار بورس در مناطق آزاد، تهران، سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۸۰.
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان کردستان، سالنامه آماری استان کردستان، ناشر: سازمان برنامه و بودجه کردستان، ۱۳۸۵.
- سالواتوره، دومینیک، *تجارت بین‌المللی*، ترجمه حمیدرضا ارباب، تهران: نشر نی، ۱۳۷۶.
- سعیدی‌پور، رضوان و ماندانا، فاضل، *بررسی تطبیقی شیوه‌های صادرات در چند کشور منتخب*، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، ۱۳۷۱.
- شجاع، عبدالغفور، *مجله مناطق آزاد*، دوره جدید، تهران، ۱۳۸۰.
- شم‌آبادی، حسن، حقوق مرتبط با مناطق آزاد تجاری - صنعتی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۳.
- عادلی، سید محمدحسین، *اقتصاد بین‌الملل و بازرگانی خارجی ایران*، تهران: جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۵.
- علمی، محمد، «نگاهی به دستاوردها، مناطق آزاد در کشورهای در حال توسعه»، *مجله مناطق آزاد*، شماره ۲۵، تهران، ۱۳۷۱.
- فرمند، رضا، «مکانیابی حکایت سال‌ها سرگردانی»، *مجله مناطق آزاد*، شماره ۱۲۹، تهران، ۱۳۸۱.
- کلباسی، ناهید، «مناطق آزاد تجاری - صنعتی جمهوری اسلامی ایران در دیدگاه اقتصادی»، *مجله پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی*، شماره ۱، تهران، ۱۳۷۱.
- گمرک استان کردستان اداره کل بازرگانی، گزارش شناسنامه بازرچه مرزی استان کردستان.
- مانیان، امیر، «آشنایی با مناطق آزاد تجاری صنعتی»، *مجله مناطق آزاد*، شماره ۱، تهران، ۱۳۶۹.
- محمدی، حمیدرضا، تحلیل ژئوپلتیکی ناحیه بحران کردستان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، ۱۳۷۳.
- مک‌داول، دیوید، *تاریخ معاصر کرد*، مترجم ابراهیم یونسی، تهران: نشر پانیزد، ۱۳۸۳.

الموتی، محمود محمدی، مناطق آزاد و اثرات اقتصادی - بازرگانی
آن، تهران، مؤسسه‌ی مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، ۱۳۷۴.
نصیری، علی، مجله مناطق آزاد، شماره ۱۲۶، تهران، ۱۳۸۰.
Oscar. Jacob, *The Evolution of Economic
Thought*, Harcourt & World Inc-New York.
1970.